

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ І ТОПОГРАФІЮ ДРЕВНЬОГО КИЄВА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Топографією древнього Києва історична наука займається вже протягом довгого часу. Літописні дані, залишки стародавніх укріплень, архітектурні пам'ятки, древні могильники, скарби, спостереження при земляних роботах та археологічні розкопки — все це дає цінний матеріал для судження про топографію древнього Києва.

Для розв'язання багатьох важливих питань топографії та історії матеріальної культури Києва домонгольського часу одних лише письмових джерел, до того ж дуже скудних, явно недостатньо. Необхідно користуватися даними дослідження речових пам'яток та археологічних розкопок, які значно розширюють і конкретизують картину стародавнього життя.

Археологічне вивчення древнього Києва, розпочате понад 100 років тому, дало особливо хороші наслідки за радянського часу. Розкопано раніш невідомі комплекси жител і камінні архітектурні пам'ятки, уточнено деякі питання стародавньої топографії міста, виявлено древні поховальні комплекси і скарби, написано значну кількість наукових праць про древності і топографію Києва.

Однак не можна сказати, що всі основні питання найстародавньої топографії Києва вже розв'язані. Великі земляні роботи, що провадились останнім часом в зв'язку з газифікацією міста, змусили переглянути багато важливих питань історичної топографії Києва.

Основним питанням з топографії Києва є встановлення меж його території для ранніх періодів Київської Русі, тобто для IX—X ст. ст. Не може бути сумніву в тому, що вже в X ст. Київ займав велику територію і являв собою великий ремісничо-торговельний центр; без цього його величезна історична роль не може бути зрозумілою.

Але, забуваючи положення класиків марксизму про ремісничо-торговельну основу феодальних міст, до цього часу дослідники зосереджували увагу на доказах того, що центром розвитку Києва IX—X ст. ст. був мізерний за своїми розмірами княжий замок на Андріївській горі (біля збудованої трохи пізніше — наприкінці X ст. — Десятинної церкви), дальшим розширенням якого в X і XI ст. ст. були міста Володимира і Ярослава.

В цій праці ми насамперед спробуємо з'ясувати те з найстародавніших ремісничо-торговельних поселень, яке обумовило розвиток Києва як економічного і політичного центра Київської Русі.

Розповідь літописця про трьох братів Кия, Щека і Хорива, які жили на київських горах, назва річки Киянки, відомості про київські ремісничі окраїни Гончари і Кожем'яки, що були розташовані біля цієї річки, навіть згадка літописця про затоплюваність Подолу і відсутність жител в якійсь його частині, — все це заслуговує на найпильнішу увагу в зіставленні з археологічними даними для розв'язання

питання про територію найстародавнього київського поселення, яке передувало побудові княжого замка на Андріївській горі в IX—X ст. ст., а тим більше великих замків міст Володимира і Ярослава.

Тепер ми маємо досить значний запас археологічних даних, які дозволяють нам зробити певні висновки про основну територію Києва ранньофеодального часу, тобто IX—X ст. ст. Крім того, археологічні дані вказують на те, що ця територія почала складатися ще на початку I тисячоліття н. е.

Розташування залишків могильників ранньослов'янської культури полів поховань корчоватсько-зарубинецького і черняхівського типів, знаходження римських монет, археологічні розкопки на горі Киселівка, спостереження за траншеями газопроводу на Подолі і на вулиці Артема, нарешті, розташування некрополів на київських горах — все це дає можливість відтворити картину, яка дуже відрізняється від традиційних, що до цього часу панували, уявлень про топографію Києва X—XIII ст. ст.¹ Ці уявлення, як зазначалось вище, зводяться до того, що первісний найдревніший Київ займав невелику ділянку Андріївської гори. Існує, правда, й інша теорія виникнення древньоруських міст, за якою міста виникали внаслідок механічного об'єднання городищ і селищ, розташованих близько одне від одного. Ця теорія була висловлена відносно феодального Києва і Чернігова М. К. Каргером і Б. А. Рибаківим.

Думці істориків про найстародавніше заселення Андріївської гори біля Десятинної церкви (кол. садиба Петровського, нині садиба Історичного музею) рішуче суперечить факт існування тут на протязі близько тисячі років могильників, характерних для різних етапів розвитку східного слов'янства, починаючи з перших століть до нашої ери і кінчаючи IX—X ст. ст.

Найстародавніші поховальні комплекси з трупоспаленням і трупопокладенням відносяться до II—I ст. ст. до н. е., до так званого корчоватсько-зарубинецького типу полів поховальних урн; тут же були знайдені поховання полів поховань III—V ст. ст., так званого черняхівського типу². Поселення, відповідні даним поховальним комплексам, були розташовані на сусідніх дуже обширних територіях: на горі Киселівка (вона ж Фролівська і Хоревія), на Подолі, Оболоні і на горбах Вознесенського узвозу, аж до теперішнього Сінного базару. Це підтверджується знаходженнями скарбів римських монет, кераміки, предметів прикрашення (фібул) та інших речей.

Таким чином, Андріївська гора не була місцем найстародавнього слов'янського поселення, а служила некрополем.

Наприкінці I тисячоліття н. е. тут також знаходився могильник, але вже, найімовірніше, з переважанням курганного обряду поховання. Численні поховання воїнів-дружинників, характерні для цього некрополя, свідчать про новий історичний період, який на величезних територіях східнослов'янських племен характеризується складанням феодальних відносин і утворенням Київської держави.

Лише в цей час на Андріївській горі виникає невеликий княжий замок, залишки рову якого просліджувались при розкопках Десятинної церкви. Пізніше, наприкінці X ст. і за Ярослава, княжий город-замок був поступово збільшений у багато разів.

Це приводить нас до висновку, що кріпость на Андріївській горі і території, які прилягають до неї з заходу і з півдня, не можна роз-

¹ М. А. Максимович, Собр. соч., т. II, К. 1877, стор. 97 і 101; Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К. 1897, стор. 100; М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, стор. 29; М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, М. 1946, стор. 102—113.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, X.

глядати як найстародавніше міське поселення, розуміючи останнє як місце концентрації великої кількості ремісничо-торговельного населення, а не як княжий замок.

Таким чином, основну територію найстародавнішого Києва, як міста в зазначеному розумінні, тобто без території княжих замків, слід шукати не в Андріївській, не в Софійській і не в Михайлівській частинах Києва.

Звертає на себе увагу розташування київських дохристиянських курганних могильників IX—X ст. ст. Вони групуються у двох масивах. Південний масив знаходиться в Андріївській, Софійській і Михайлівській частинах пізнішого Києва. Північні групи могильників розташувались на Кирилівських висотах і біля їх підніжжя між струмком Сетомлем і Кирилівським монастирем. Між цими двома масивами лежить територія, яка своїми розмірами значно перевершує територію міст Володимира і Ярослава та колишнього Михайлівського монастиря, разом узятих. Як показали археологічні спостереження, тепер є всі підстави вважати цю територію найстародавнішою населеною частиною міського поселення не тільки в період Київської Русі, а й в час значно раніший, ніж дата виникнення княжого замка на Андріївській горі.

Зі сходу територія київських поселень I тисячоліття н. е. була обмежена нижньою течією р. Почайна. На заході це поселення досягало території сучасного нам Сінного базару. На півдні знаходився зазначений некрополь, на півночі — гора Щекавиця, на якій виявлено сліди поселення IX—X ст. ст.

Територія найстародавнішого київського поселення, замкнена між двома великими масивами курганних некрополів, перетиналась із заходу на схід р. Глубочицею, яка впадала в р. Почайна. В Глубочицю з південного заходу впадала р. Киянка. Можна вважати, що стародавнє поселення розташовувалось також біля підніжжя гори Киселівка і біля підніжжя Кирилівських висот, про що також свідчать археологічні знахідки.

На розглядуваній території до числа поселень, відповідних могильникам культури полів поховань зарубинецько-корчоватського і черняхівського типів на Андріївській горі, відноситься цілий ряд пунктів.

Неодноразово увагу археологів привертала гора Киселівка, що лежить на північ від Андріївської. З цим пунктом пов'язані окремі знахідки; крім того, у 1933, 1940 і 1948 рр. тут були проведені археологічні розкопки. Незважаючи на те, що більша частина плато гори дуже розкопана кладовищем, у кількох місцях його були виявлені житла і господарські будівлі часів Київської Русі. На Киселівці було знайдено також багато (переважно керамічних) матеріалів, що відносяться до різних століть I тисячоліття н. е. Серед цих матеріалів важливими є фрагменти ліпного лощеного і нелощеного глиняного посуду останніх століть до нашої ери (так званого корчоватського типу).

Для періоду III—V ст. ст. н. е. тут можна відзначити сіролощені черепки, що їх відносять до часу черняхівського типу полів поховань. До наступних століть відносяться інші керамічні матеріали. Зіпсованість в археологічному відношенні пізнішими могильними ямами культурних шарів Киселівки не дає змоги з достатньою чіткістю визначити і точно датувати керамічні фрагменти другої половини I тисячоліття н. е. Проте й ці дані цілком підтверджують, що Киселівка була заселена з останніх століть нашої ери і до часів Київської Русі включно.

На горі Щекавиця, розташованій північніше Киселівки, по її східному схилу збереглися сліди жител часів Київської Русі. Центральна частина цієї гори в XIX і XX ст. ст. була зайнята великим кладовищем. При копанні котлована для фундаменту камінного будинку влітку 1939 р. спостерігалася цілковита зіпсованість культурного шару безліччю могильних ям і багатоярусним скупченням могил та цегляних склепів. Тут у викиданій землі знайдені фрагменти кераміки IX—X ст. ст., які

разом з відзначеними землянками свідчать про те, що Шекавиця була заселена, починаючи з раннього періоду Київської Русі. Цілком можливо, що на Шекавиці було і більш раннє поселення.

Знаменним фактом є знаходження близько 1875 р. великого скарбу римських монет I—II ст. ст. н. е. на місці теперішнього Сінного базару¹. На вулицях, близьких до цього пункту, наприклад на вулиці Артема, знаходили фрагменти посудин черняхівського типу і посудин IX—X ст. ст. н. е. Останнього роду знахідки були виявлені в траншеях газопроводу, які тут копали у 1949 р.

Отже, нам здається, що значна за своїми розмірами територія найстародавнішого київського поселення на основі археологічних даних може бути встановлена на просторі, що включає гори Киселівку і Шекавицю, горби Вознесенського узвозу і плато з територією теперішнього Сінного базару, що прилягають до них із заходу.

Про древнє заселення височини біля Вознесенського узвозу і Сінного базару до деякої міри свідчить факт знайдення тут у 1947 р. М. К. Каргером залишків камінної церкви, очевидно, Симеонівської (судячи з плану і будівельної техніки типу церков XI ст.). Поблизу цієї будівлі знаходяться залишки другої камінної церкви XII ст., описаної Лошкарьовим і знову розкопуваної М. К. Каргером у 1947 р.²

При розкопках у 1947 р. першої (Симеонівської?) церкви знайдено фрагмент амфори з арабським написом, який можна віднести не пізніше, ніж до X ст.

Ці факти також підтверджують наші припущення про значно раніше заселення розглядуваної території, що лежить в основному на північ від міста Володимира і міста Ярослава, ніж обидві ці княжі кріпості. Ці міркування цілком узгоджуються з літописною згадкою про те, що в першій половині X ст. люди не селились на Подолі, а жили на горах. Зазначені гори, безсумнівно, були місцем найстародавнішого київського поселення.

Проте це аж ніяк не виключає можливості заселеності Подолу в найстародавніші часи, хоч ця заселеність і не була такою, як в XI—XIII ст. ст. Тут також немає прямої суперечності з відомостями літописця XII ст., який мав якісь відомості про значно меншу, порівнюючи до його часу, заселеність ділянок Подолу і Оболоні в X ст. Про заселеність деяких частин Подолу і Оболоні на початку нашої ери є прямі вказівки археологічних джерел. Скарб римських монет III—IV ст. ст. н. е., знайдений на Оболоні біля р. Глубочиця, є важливим свідченням заселеності цих місць близько середини I тисячоліття н. е. В північній частині Оболоні, на березі р. Почайна, в 1948 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР були знайдені чорнолощені фрагменти глиняного посуду останніх століть до нашої ери. Знаходження римських монет відомі також на Оболоні біля підніжжя Кирилівських висот.

На велику увагу заслуговує розташування курганного могильника IX—X ст. ст. вузькою смугою вздовж Кирилівських висот, як нам здається, відповідно розташуванню древнього поселення біля їх підніжжя.

Особливо значними і цікавими є наслідки археологічних спостережень над траншеями газопроводу, прокладеними по багатьох вулицях Подолу в 1949 р. і на початку 1950 р. Ці спостереження велися співробітниками експедиції „Великий Київ“ Інституту археології Академії наук УРСР, очолюваної дійсним членом АН УРСР П. П. Єфіменком.

¹ В. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території Києва, Український музей, I збірник, К. 1927.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К. 1950, стор. 192—226.

Найважливіші результати спостережень над станом культурного шару і зв'язаних з ним речей дали траншеї, прокладені по вулицях Героїв Трипілья (Спаській), Волошській, Почаївській, Верхній Вал, Іллінській, Ярославській, Кирилівській та ін. Звертає на себе увагу дуже добра збереженість дерева в мокрому ґрунті Подолу. В багатьох місцях можна було спостерігати дерев'яні конструкції мостових, зруби, вимостки, водозливні труби і жолоби, що добре збереглися. Очевидно, ці дерев'яні споруди здебільшого не давніші XVII—XVIII ст. Але через те, що неглибокі траншеї газопроводу (до 1,5 м) прорізали тільки верхні частини культурного шару, можна гадати, що дерев'яні конструкції і в більш древніх, глибших шарах так само добре збереглися.

Таким чином, на Подолі, очевидно, можна буде знайти дерев'яні будівельні комплекси часів Київської Русі, подібні до тих, що їх виявлено при археологічних розкопках у Новгороді, Старій Ладозі і Пскові. Уявлення про виняткове переважання в древньому Києві напівземлянкових жител спостереженнями на Подолі поставлено під серйозний сумнів.

На зазначених вулицях культурні шари, що лежать нижче 1 м, містять в собі велику кількість керамічних матеріалів періоду Київської Русі: уламків глиняних горщиків, частин амфор, цеглин XII ст., залізних виробів, шиферних пряслиць, уламків скляних браслетів та інші речі.

На цих же вулицях на глибині близько 1,5 м знайдено фрагменти глиняного посуду IX—X ст. При наявності культурних шарів, що залягають нижче, це дозволяє припускати, що при розкопках тут будуть виявлені археологічні комплекси, значно більш ранні, порівнюючи з періодом Київської Русі.

Приведені міркування примушують нас розв'язувати питання про виникнення Києва, найбільшого міста древньої Русі, інакше, ніж це робилися до цього часу. Слід передусім зазначити, що під містом ми розуміємо не кріпості, збудовані князями для свого захисту, а багатолюдні ремісничо-торговельні посади.

Є думка, що такого роду посадів не було при городах-замках IX—X ст. ст., а з'явилися вони в більш пізній час — не раніше XI ст.¹ Твердили, що замок обов'язково повинен був передувати городу-посаду. Існування села-града, що виникав незалежно від феодального замка і в ряді випадків передував будівництву княжих кріпостей, багатьма авторами заперечувалось.

З таких позицій до цього часу звичайно розглядалась і рання історія Києва як княжого феодального міста. Проте археологічні дослідження великих древньоруських міст, проведені за радянського часу, показали, що такі погляди потребують серйозної перевірки.

Розвиток великого міського ремісничого посаду не обов'язково мав починатися з замка, додатком до якого він завжди нібито був. Вивчення найстародавніших періодів топографії київських та чернігівських поселень, що передували будівництву княжих кремлів, показали, що ці останні не можна розглядати як найстародавніше ядро міста часів Київської Русі.

Дослідження топографії Києва показує, що Київський посад, який знаходився між р. Почайна і територією теперішнього Сінного базару, був заселений значно раніше, ніж стали будувати княжі кріпості-города Володимира і Ярослава, що являють собою частини, порівнюючи з територією, що лежить на північ на горбах біля Подолу і Оболоні, значно древнішої за своєю заселеністю. Отже, Гончари і Кожем'яки старіші від феодальних дитинців домонгольського Києва. Таким чином, Старокиївська гора, що її звичайно розглядають як найстародавнішу частину

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, стор. 102—113.

міста, нам такою не уявляється. Цікаво відзначити, що оспорювані нами старі уявлення про походження древньоруських міст і насамперед Києва привели до зневажливого відношення в галузі археологічних досліджень посадів-подолів древньоруських міст. Як правило, всі зусилля археологів зосереджувались на розкопках кремлів.

Київ до цього часу був прикладом цієї археологічної практики. Більш-менш серйозні археологічні розкопки на Подолі ніколи не проводились.

Таким чином, територіальна база для складання феодального Києва була достатньою. Можна припускати, що не тільки Гончари і Кожемяки були основою складання могутнього центра наприкінці I тисячоліття н. е. Більш ніж вірогідно, що не лише вигідне географічне положення визначало його швидке зростання і розквіт у той час. Гадаємо, що розвиток виробництва заліза на основі болотних руд і багатства лісу, можливо, ще за скіфського часу обумовили наступні складання тут центра Київської Русі.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КИЕВА ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Резюме

О происхождении и топографии древнего Киева существовали различные точки зрения. Большинство исследователей города считали его ядром княжеский замок, известный на так называемой Старокиевской горе с X ст.

Однако до времени правления князя Владимира Святославича этот замок имел незначительные размеры, что никак не соответствует большому значению Киева как крупного населенного пункта, сложившегося в значительно более раннее время, о чем ясно свидетельствуют письменные источники и археологические памятники.

Для решения вопроса о происхождении древнего Киева, как крупнейшего населенного пункта среднего Приднепровья, руководящее значение имеют высказывания классиков марксизма-ленинизма о сложении средневековых городов, прежде всего, как ремесленно-торговых поселений.

Для раскрытия и конкретизации этого процесса археологические памятники имеют первостепенное значение.

Они показывают, что древнейшим населенным ядром Киева была территория, охватывавшая Подол и прилегающие к нему холмы: Киселевку, Щекавицу, Вознесенский спуск и район Сенного базара.

С юга и севера от этой территории в дохристианское время располагались обширные могильники: с юга — на Старокиевской горе, с севера — на Кирилловских высотах и у их подножий.

Из этого ясно, что Старокиевская гора, до раннего периода Киевской Руси занятая в большей своей части могильниками, не могла быть до времени правления князя Владимира Святославича крупным городским ремесленно-торговым населенным пунктом.

Таким образом, можно считать, что княжеский замок на Старокиевской горе не является древнейшим населенным ядром Киева.
